

Олексій Маловацький

*Інститут законодавства Верховної Ради України, член Вищої Ради
Правосуддя України*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА МІЖНАРОДНІ НЕПРАВОМІРНІ АКТИ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ

Oleksii Malovatskyi

*Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Member of the High Council
of Justice of Ukraine*

INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES FOR INTERNATIONALLY WRONGFUL ACTS: RELEVANT THEORETICAL AND DOCTRINAL APPROACHES TO DEFINITION AND UNDERSTANDING

The article analyzes the doctrinal and normative consolidation of the concept of states' responsibility for internationally wrongful acts, the problems connected with it and the current stage of its definition. Thus, by studying the classical and modern doctrine of international law, defining the basic laws of understanding the responsibility of a state for internationally wrongful acts, we can analyze the ordinary and the newest approaches to the understanding of state responsibility in contemporary international law, as well as to determine the responsibility of a state for internationally wrongful acts in international law in the light of recent scientific developments. The author managed to substantiate the newest doctrinal definition of the responsibility for internationally wrongful acts in the international law, which has found its implementation and consolidation in the Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts of December 12, 2001. At the same time, despite the continued study of international legal responsibility of states for internationally wrongful acts, this institute remains customary and, so far, has found its consolidation only in the international draft rules of conduct of a recommendation nature.

Keywords: state, international legal responsibility, theory of responsibility, international law, internationally wrongful acts, doctrine.

Проблематика теми. Питання відповідальності в міжнародному праві є однією з найбільш досліджуваних та складних проблем, яка породжує значні суперечності та має виняткове значення та відіграє конституюючу роль для формування міжнародного права як окремої і самостійної системи сучасної правової науки.

Тому, тільки досліджуючи класичну і сучасну доктрину міжнародного права, визначаючи основні закономірності щодо розуміння відповідальності держави за вчинення міжнародних неправомірних актів, можна саме на цій підставі проаналізувати ординарні та новітні підходи до розуміння феноменології відповідальності держави в сучасному міжнародному праві, а також спробувати дати визначення відповідальності держави за міжнародні протиправні акти в міжнародному праві у світлі останніх наукових напрацювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних учених тематику міжнародної відповідальності держави розглядали С.С. Андрейченко, В.Ф. Антипенко, М.М. Антонович, М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Блажевич, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, К.А. Важна, В.А. Василенко, Л.Г. Гусейнов огли, В.Н. Денисов, А.І. Дмитрієв, Н.В. Дрьоміна-Волок, О.В. Задорожній, Н.А. Зелінська, Т.Р. Короткий, І.І. Лукашук, В.В. Мицик, М.І. Пашковський, В.М. Репецький, Є.Л. Стрельцов, Л.Д. Тимченко, Г.О. Христова, М.Ю. Черкес.

Значний внесок у розробку проблематики вини держави зробили дослідження радянських учених: В.М. Єлинічева, Ю.М. Колосова, П.М. Куріса, Д.Б. Левіна, В.А. Мазова, С.Б. Петровського,

С.Б. Раскалея, Г.І. Тункіна, М.О. Ушакова, М.Х. Фарукшина та ін. Окремим аспектам протиправної поведінки державі в міжнародному праві присвячена низка праць у зарубіжній міжнародно-правовій літературі. Зокрема, можна виділити доробок таких науковців далекого і ближнього зарубіжжя як А. Абасс, Р. Аго, С.Ф. Амерасінг, Д. Анцилотті, Е. Аречага, Б. Ченг, Р.Р. Батршин, Б.Ш. Беллалова, А. Більж, Е. Борчард, Я. Броунлі, Р. Варк, Ф.О. Вертліб, С. Верхоевен, Р. Вольфрум, Г. Дам, П. Дамберрі, К.О. Дейкало, Д. Джінкс, О. Джонс, М.Д. Еванс, А. Зайберт-Фор, І. Зіемель, К. Іглтон, Б. Конфорті, Дж. Кроуфорд, Дж.-П. Кенедек, Ч. Лехнардт, С. Оллесон, М. Сассолі, Я.С. Кожеуров, Д. Макголдрік, Ф. Максим, Д. Матаз, Дж. Мореллі, Л. Оппенгейм, О.А. Прошина, Т. Руїс, М. Соренсен, А. Фавр, Д.М. Хейджер, Ж.-М. Хенкертс, М. Шоу тощо.

Водночас роботи вчених, які зробили значний внесок у розвиток сфери міжнародної відповідальності, не вичерпують багатогранної проблематики їх протиправної поведінки у міжнародному праві. У сучасних умовах виникають нові проблеми, що ускладнюють не тільки таку поведінку, а й її атрибуцію у цілях міжнародної відповідальності, коли держава, її органи та посадові чи службові особи скоюють міжнародні протиправні акти, тому актуальним є вироблення нового концептуального розуміння відповідальності держави у міжнародному праві на рівні доктринальних досліджень та легалізація їх результатів шляхом міжнародно-правової нормативізації у профільних міжнародних угодах.

Тому, *метою цієї статті* є дослідження актуальних теоретико-доктринальних підходів до визначення та розуміння спроба пошуку теоретичних підходів до визначення та розуміння феноменології міжнародно-правової відповідальності держави за міжнародні неправомірні акти проти безпеки цивільної авіації.

Виклад основного матеріалу. В класичній теорії міжнародного права, домінувало розуміння відповідальності, обґрунтоване Гуго Гроцієм (Hugo De Groot), який, відзначав: «...із завдання шкоди впливає обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду». На думку вченого, суверен (король) має право вимагати покарання не тільки за завдання йому шкоди чи його підданам, а також за порушення, які прямо їх не стосуються, однак зачіпають чи явно порушують у будь-який спосіб природні права народу або будь-якої особи¹. При цьому Г. Гроцій ототожнював відповідальність з обов'язком відшкодувати завдану шкоду, а постраждалого суверена наділяв правом вимагати відшкодування завданої шкоди не тільки йому, але і його підданам.

Емеріх де Ваттель, що підтримував погляди Г. Гроція, наполягав, що відповідальність це обов'язок відшкодувати шкоду². На протигагу попереднику, він доводив, що держава якій не було завдано шкоди не може звертатися за відшкодуванням (репресаліями), оскільки, це означало б, що певна держава грає роль судді між народами, однак жодний суверен не має такого права. Цей автор обґрунтовував, свої погляди міжнародною практикою, коли у 1662 році Нідерланди відмовили Англії у задоволенні вимоги про відшкодування шкоди, завданої Мальтійському ордену. Підставою відмови, яку Англія не заперечила, слугувало посилення на відсутність права у держави звертатися за відшкодування шкоди, якщо така завдана третій особі, а не їй чи її підданам³. Вказаний принцип сформував білатеральну теорію відповідальності держави в міжнародному праві, згідно якої відносини відповідальності виникали між державою-порушником та державою чиї права порушено⁴.

Корнелій Бінкерсхоек, ще до Ваттеля, ставив під сумнів правомірність відмови Нідерландів у відшкодуванні шкоди Мальтійському ордену, згадуючи що, якщо репресалії дозволені від імені підданих, то відсутня підстава для відмови у репресаліях на користь іноземців, оскільки для теорії права не має різниці чи така особа Троянець чи Тиреанець⁵. Бланшлі, вважав за можливе, порушити питання про відповідальність держави-порушника третім державам ніж тими, яким завдано шкоду.

¹ Grotius, H. (2005). *The right of war and peace*. Indiana: Liberty Fund, Inc., 1021.

² Де Ваттель, Э. (1959). *Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов*. Москва: Сдано в набор, 224.

³ De Vattel, E. (1758). *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle*, Londres, 1, 34.

⁴ Notel, G. (2002). From Dionisio Antzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bileteral Concertion of Inter-state Relations. *Europien Journal of International law*, 13, 5, 1083–1098.

⁵ Bynkershoek, C. (1946) *A photographic reproduction of the text of 1744: De Foro Legatorum Liber Singularis*. Oxford : Clarendon Press.

Він вважав, що існують ряд серйозних порушень міжнародного права, які порушують права всіх народів, а тому всі народи мають право вчиняти дії з метою відшкодування шкоди, і навіть вдатися до покарання, що підтверджено колективними інтервенціями в Пост-Наполеонівських Пентархях, як дії у відповідь на утиски християн та євреїв. В такий спосіб науковець доводив існування в міжнародному праві норм *erga omnes*¹.

Класична теорія допускала можливість існування відносин відповідальності між державою-порушником і третіми державами, однак універсального визнання в той період не здобула.

Холл, вказував: «Що коли держава грубо, винувато та серйозно порушує міжнародне право то, певна держава чи її органи, з метою запобігання таким діям, можуть вжити покарання». Однак, відзначив, що міжнародне право не забезпечено організованою владою, а тому робота поліції має бути виконана тими членами спільноти народів, які здатні виконувати такі повноваження².

З наведеного випливає, що в класичній доктрині міжнародного права переважали погляди науковців, які підтримували Г. Гроція та визнавали, що відповідальність в міжнародному праві полягає в обов'язку відшкодувати шкоду завдану суверену (державі) чи його підданам. Однак не існувало єдиного розуміння, які держави та за які дії, що завдають шкоди, мають право вимагати відшкодування шкоди. Поряд з тим, в період колоніальних війн, поширення здобула теорія домінування державного суверенітету над міжнародним правом, що виключала будь-яку форму відповідальності, якщо вона суперечить волі держави³.

На нашу думку, зміст класичної доктрини відповідальності в міжнародному праві, вдало розкрив професору Єльського Університету Едвін Борхард. Він переконував, що відповідальність в міжнародному праві – це відповідальність держави чи її органу за шкоду завдану іноземцям, що складає окрему галузь позитивного міжнародного права. Вчений вказував, що відповідальність, настає не відразу після порушення посадовою особою чи органом держави норм права, а тільки після проведення розслідування проти порушників та у випадку, якщо держава проявить неможливість або небажання відновити порушені права та за умови вичерпання всі національних засобів захисту порушених прав. Він обґрунтовував, що вина як умова відповідальності не здобула остаточного визнання в доктрині, поряд з тим заперечував існування абсолютної відповідальності в міжнародному праві, оскільки стверджував, що в такому випадку виключається неправомірність дій, як підстава відповідальності держави в міжнародному праві та прийшов до висновку, що відповідальність настає за ризик завдання шкоди. Звертав увагу те, що відповідальність реалізовувалася, у спосіб дипломатичного захисту (політичний метод), однак право вимагає розгляду питань про відповідальність в арбітражах, застосовуючи правовий метод⁴.

Отже, в класичній доктрині міжнародного права переважали погляди науковців, які вважали, що відповідальність в міжнародному праві це обов'язок держави-порушника відшкодувати завдану шкоду. Фактичною підставою відповідальності визнавали порушення державою обов'язку відшкодувати шкоду завдану іноземцю, у наслідок дій чи бездіяльності державних органів, а юридичною підставою – природне право та звичай. Щодо вини, як умови відповідальності не існувало чіткості, одні автори вказували, що вина є необхідною умовою відповідальності, інші вважали що держава несе ризики за неправомірні дії своїх органів, а тому вина виступає в формі ризику, тобто вина як умова відповідальності фактично заперечувалася. Реалізація відповідальності здійснювалася дипломатичним захистом особи, до якого зверталася тільки держава після вичерпання всіх національних заходів захисту прав.

В першій половині ХХ століття поживалися дебати в науці міжнародного права щодо правової природи відповідальності держави в міжнародному праві, було опубліковано ряд монографій присвячених питанням відповідальності держави в міжнародному праві.

Клайд Іглтон, в своїй книзі «Відповідальність в міжнародному праві», зазначав, що в міжнародному праві існує принцип відповідальності між державами, однак панує повний хаос в питанні його тлумачення. Зокрема він вказував, що незрозумілим є сам термін відповідальність (*responsibility*), який ним розумівся, як «принцип який встановлює обов'язок усунути

¹ Bluntschli, J.C. (1878). *Das modern Volkerrecht der civilisirten Staaten*. Harvard: Nördlingen.

² Hall, W.E. (1895). *A Treaties on International Law*. Oxford: Clarendon Press.

³ Pradier-Fodere (1885). *Droit international public*. Cambridge Cambridge University Press, 1.

⁴ Edwin, M.B. (1928). *Theoretical Aspects of the International Responsibility of States*. <<http://www.zaoer.de>> (25, May, 2018).

(відшкодувати) будь-яке порушення міжнародного права, яке завдає шкоду та вчинено державою-порушником». Автор, заперечував погляди Е. Борхарда на відповідальність та вказував: «... відповідальність є невідворотною та наступає відразу після вчинення міжнародного шкідливого діяння, що знаходиться під фізичним контролем держав та тоді коли дипломатичні заходи ще не прийнятні та не вичерпано національні засоби захисту, однак відповідальність все ж існує». На його думку, теорія Г. Гроція про відповідальність є неприйнятною для міжнародного права¹.

Іглтон обґрунтував, що відповідальності в міжнародному праві є самостійним правовим явищем, що виникає внаслідок порушення норм міжнародного права (пошкодження міжнародного права) державою у відносинах з іншою державою, а не у відносинах з фізичною особою. Відповідальність він розумів досить широко – як обов'язок – усунути наслідки порушення норм міжнародного права.

Італійський вчений Діонізіо Анцилотті, доводив, «що підставою відповідальності держави, є неправомірний акт (wrongful act), який є актом, що може існувати у відносинах між державами (та вчиняється за посередництва агентів) та суперечить об'єктивному міжнародному праву»². Міжнародний неправомірний акт, на думку вченого, становить порушення зобов'язання передбаченого міжнародним правом³. Причому, тільки порушення державою матеріальних прав іншої держави може спричинити відповідальність держави, але не порушення загального чи спеціального інтересів⁴. Піддаючи сумніву максиму Г. Гроція про неможливість існування відповідальності без вини, вчений, зазначав, що «...міжнародна відповідальність, породжується не актом індивіда, а актом держави, та радше, такий акт в очах міжнародного права існує не через сам факт вчинення правопорушення, а через те, що певний агент саме так діяв та вчинив такий акт»⁵. Д. Анцилотті, вважав що вина це умова, яка покладена в основу визначення правом характеру конкретної дії індивіда, для визначення наслідків для держави, що може бути в формі (malice of fault)⁶. Наслідками вчинення міжнародного неправомірного акту він визнавав репарації, що мали на меті відновлення порушеного правопорядку⁷. Порушення міжнародного права, як стверджував науковець, давало право на репарації, що є основним змістом відповідальності держави, які повністю відрізняються від репресалій чи від довільних підстав для інтервенції⁸. Зміст відповідальності він розумів, як «...неправомірний акт, який іншими словами можна назвати порушенням міжнародних зобов'язань, породжує нові правовідносини між державою, яка вчинила такий акт та державою стосовно якої вчинено такий акт, а держава-порушник зобов'язана відшкодувати шкоду, та в свою чергу потерпіла держава має право вимагати відшкодування шкоди»⁹.

Отже, Д. Анцилотті, вважав, що фактичною підставою відповідальності є акт держави, який суперечить міжнародному правопорядку (wrongful act) та порушує право іншої держави, юридичною підставою – порушення норм міжнародного права. Наслідком неправомірного акту він вважав виникнення права потерпілої держави вдаватися до репарації, з метою відновлення status quo («повернення до вихідного стану») – тобто порушеного права та правопорядку, який існував до порушення. Даний дослідник не підтримував, твердження, що вина – необхідна умова відповідальності держави, поряд з тим, вважав, що вина є допоміжною обставиною, за допомогою якої можливо встановити суб'єктивну сторону поведінки агента держави. Погляди Д. Анцилотті суттєво вплинули на сучасну доктрину міжнародного права та визначення відповідальності держави.

¹ Clyde, E. (1928). The Responsibility of States in International Law. *The American Journal of International Law*, <<http://www.jstor.org/stable/2188451>> (25, May, 2018).

² Anzilotti D. (1929). *Cours de Droit International*. Paris, 1, 490.

³ Ibid, p. 491.

⁴ Dupuy, A. (1992) 'Dionisio Anzilotti and Law of International Responsibility of States. *European Journal of International Law* <<http://www.ejil.org/pdfs/3/1/1171.pdf>> (25, May, 2018).

⁵ Anzilotti, D. (1929). *Cours de Droit International*. Paris, 1, 503.

⁶ Ibid, p. 466–534.

⁷ Anzilotti, D. (1906), *La responsabilite internationale des Etats a raison des dommages sofferts par des entrangers*. RGDIP. Paris, 13.

⁸ Anzilotti, D. (1902). *Teoria generale della responsabilita dello stato nel diritto internazionale*. Paris, 96.

⁹ Anzilotti, D. (1929). *Corso de droit internationale*. Paris, 1, 407.

Румунський вчений-міжнародник Веспасіан В. Пелла, стверджував що держави несуть кримінальну відповідальність в міжнародному праві за певні неправомірні дії. Вказував, що агресивна війна є злочином – війна поза законом (outlawry of war). Науковцеві не вдалося дати визначення терміну «агресивна війна», однак він навів 11 видів злочинів, що могли, спричинити відповідальність держави у вигляді санкцій, до яких відносив: порушення демілітаризованих зон, не надання доводів суду який має обов'язкову юрисдикцію, мобілізація під час розгляду справи в суді, сприяння революції однією державою на території іншої, загроза агресивною війною та ін. В. Пелла пропонував, закріпити нормами міжнародного права можливість притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб, які вчиняють міжнародні злочини¹.

В. Пелла, вперше в міжнародному праві здійснив спробу обґрунтувати можливість притягнення до кримінальної відповідальності держави, за міжнародні злочини, його погляди знайшли підтримку в українській сучасній доктрині міжнародного права, зокрема в роботах професора В. Ф. Антипенка, про що буде зазначено далі.

Австрійсько-англійський дослідник Герш Лаутерпах вказував, що міжнародне право повністю визнає принцип відповідальності держав, однак кількість узгоджених та зрозумілих правил, до випадків яких застосовується цей принцип, в разі необхідності, як показує аналіз, достатньо мала. Дії, за які виникає відповідальність держави, цей автор іменував підставами для звернення до міжнародного суду (international causes of actions) та вказував, що їх мало та в більшості своїй підстави відповідальності впливають з приватного інтересу особи, про що свідчить практика Постійної палати правосуддя Ліги Націй. Вчений згадував, що практика не сформувала чітких правил, щодо випадків у яких держава несе відповідальність, що доводиться існуванням в доктрині двох протилежних точок зору: у разі притягнення до відповідальності держави, інша держава – отримує нагляд над рівною собі державою, що суперечить суверенітету; а у випадку заперечення відповідальності держави, виникає дискримінація прав іноземців, що не відповідає принципу справедливості. На цій підставі вчений дійшов висновку, що, необхідно знайти компроміс між протилежними поглядами на відповідальність з огляду на обставини справи, та з метою задоволення справедливості².

Г. Лаутерпах також вважав, що існування відповідальності в міжнародному праві зумовлено універсальним міжнародним правопорядком, який має на меті забезпечення справедливості. Підкреслював, що відповідальність держави за неправомірні акти є загально визнаним принципом міжнародного права, однак зауважував про відсутність норм міжнародного права, які б чітко регулювали питання відповідальності, що змушує міжнародні судові установи застосовувати загальні принципи права, для вирішення питань відповідальності держави в міжнародному праві.

Німецький юрист-міжнародник Ласса Френсис Лоуренс Оппенгейм вказував, що будь-яке зневажання державою міжнародно-правових зобов'язань становить міжнародно-правове порушення, а потерпіла держава, за умови дотримання зобов'язань з міжнародного мирного вирішення спорів, може змусити державу-порушника виконати притаманні їй міжнародні зобов'язання, застосувавши репресалій чи навіть війну. Відповідальність держави він поділяв на основну та похідну. Основну міжнародно-правову відповідальність держава несе за власні дії (дії уряду, та за дії агентів чи приватних осіб, які вчинені за наказом уряду чи з його дозволу). Похідну відповідальність держава несе за дії певних приватних осіб, які наносять шкоду, а держава відповідає за такі дії у випадку не запобігання ворожим діям приватних осіб щодо іноземної держави, де обов'язок такої держави полягає в розслідуванні шкідливих діянь та притягнення до відповідальності винних осіб, і не вчинення таких дій державою, може породжувати її відповідальність в міжнародному праві. Науковець, стверджував, що міжнародне правопорушення охоплює дії, починаючи від звичайного порушення договірних зобов'язань, які тягнуть за собою обов'язок відшкодувати шкоду, а ж до порушень міжнародного права, які є кримінальними діяннями в загально визнаному значенні цього терміну. При цьому, до міжнародних правопорушень він не відносив злочини проти міжнародного права – які визначав, як дії фізичних осіб, що спрямовані проти іноземних держави, які кримінальними кодексами визнаються злочинами (піратство, работоргівля на ін.). Цей автор вказував, що дії держави, що наносять шкоду іншій

¹ Reeves, J.S. (1927) *Revised Work. La Criminalité Collective des États et le Droit Penal de L'Avenir. American Journal of International law*, 21, 1.

² Lauterpacht, H. (1933). *The function of the law in international community*. Oxford: Oxford University Press.

державі не будуть вважатися міжнародним правопорушенням, якщо вони вчинені без наміру, неумисно та без злочинної недбалості. Він також обґрунтовував, що основним наслідком міжнародного неправомірного діяння, слід вважати відшкодування матеріальної та моральної шкоди, де матеріальна шкода покривається виплатами, а моральна – принесенням відповідних вибачень. Причому, згадував, що питання розміру чи штрафних нарахувань повністю визначаються судом. Вказував, що з міжнародного правопорушення у потерпілої держави виникає право вимагати від держави-порушника вчинення таких дій, які потрібні для відшкодування завданої шкоди. В тому ж випадку, коли держава-правопорушник не відшкодовує завдану шкоду, тоді потерпіла держава може звернутися до міжнародного суду. В окрему категорію відповідальності, науковець відокремлював кримінальну відповідальність держави, яка з його точки зору могла наступити за розв'язування агресивної війни, оскільки вона була заборонена Пактом Бреана-Келлога, і така відповідальність наступала саме за дії, які законодавством цивілізованих держав визнавалися злочинами, що спричиняло за звичаєвим міжнародним правом можливості застосування до держави-порушника репресалій та війни, а не тільки відшкодування заданої шкоди. Оппенгейм, згадує, що санкції, які були передбачені § 16 Статуту Ліги Націй та положеннями Статуту ООН в рівній мірі мають каральний характер, стосовно тих дій, які можуть мати ознаки агресивної війни. Він також припускав, що міжнародна кримінальна відповідальність держави могла б бути додатковою відповідальністю за дії осіб, які несуть міжнародну кримінальну відповідальність, наприклад, за порушення статті 3 Гаазької конвенції 1907 року. Однак, в підсумку приходиться до висновку, що в практиці відсутні рішення міжнародних судів, які б притягували держави до міжнародної кримінальної відповідальності, оскільки не створено такого суду¹.

Отже, Л. Оппенгейм дійшов висновку, що держава несе відповідальність за порушення норм міжнародного права на підставі міжнародного звичаю та надає потерпілій державі право звернутися до суду за відшкодування моральної та матеріальної шкоди. Вчений, доводив, що відповідальність держави в міжнародному праві обґрунтовується принципом мирного вирішення міжнародних спорів. Вказував, що відповідальність наступає за винуваті дії державних органів (основна відповідальність) або фізичних осіб (похідна відповідальність). Злочини проти міжнародного права та міжнародного кримінальні злочини вважав неправомірними діями фізичних осіб, за які вони несуть відповідальність за міжнародним правом. Згадував, що в разі агресії держава може нести відповідальність у вигляді репресалій та війни, що передбачено статутом Ліги Націй та ООН.

Австрійсько-американський дослідник Ганс Кельзен, стверджував, що існує засада загального міжнародного права, згідно якої, держава, якщо вона вважає, що певні її інтереси постраждали через поведінку іншої держави, уповноважується вдаватися до репресалій стосовно держави-порушника. Розмірковуючи над міжнародним правом, науковець згадував, що міжнародне право зобов'язує державу до певної поведінки, тоді як інша поведінка є деліктом – порушенням обов'язку, за який держава, що потерпіла, може самостійно визначити чи застосовувати санкції та для цього не потрібно рішення суду, в чому і полягає відмінність від державного права. Кельзен зазначав, що визначити спроможність держави нести відповідальність не складає жодної проблеми, оскільки державний правовий порядок може визначити державний орган, з поведінкою якого міжнародний правовий порядок пов'язує санкції. Автор вказував, що оскільки міжнародно-правові делікти, що виступають умовою для прийняття санкцій, вчиняють люди, котрі функціонують як державний уряд та спрямовуються проти держави-порушниці, то це можна витлумачити так, що встановлені загальним міжнародним правом санкції – війна та репресалії – констатують певну колективну відповідальність членів держави за вчинений її урядом міжнародно-правовий делікт. Це колективна відповідальність, оскільки факт неправомірної дії взагалі вчинено не тими індивідами, проти яких спрямований примусовий акт та санкції.

Поряд з цим, Г. Кельзен вказував, що за загальним правилом міжнародне право не зобов'язує окрему особу, однак з нього є виключення як у звичаєвому так і в партикулярному (договірному) праві. Наголошував, що міжнародне право пов'язує накладення санкцій (покарання та арешт на майно) на осіб через їх певну поведінку, що їх робить в цих випадках суб'єктами міжнародного права. Встановлення цих санкцій міжнародне право може передоручати якомусь державному правовому порядку, як от у випадку міжнародно-правового делікту піратства, однак такі санкції

¹ Оппенгейм, Л. (1948). *Международное право*. Москва: Библиотека внешней политики, 1, 309-337.

можуть встановлюватися нормою міжнародного права чи через міжнародний суд, як це було у випадку карного переслідування військових злочинців, згідно з Лондонською заявою 8 серпня 1945 року. Оскільки існує така індивідуальна відповідальність, то відповідно існує потреба в розбудові міжнародних судів, вказував автор¹. Також порівнюючи відповідальність за військові злочини (звернення до війни в супереч міжнародному праву, провокація війни або вчинення делікту як реакція на війну) вчинені особами, які діяли індивідуально та на виконання функцій держави, він досліджуючи кримінальну відповідальність та відповідальність за міжнародним правом, зазначав, що за військові злочини не виключається можливість кримінальної відповідальності держави та індивідуально осіб, згадував, що кримінальна відповідальність особи пов'язана з певними обмеженнями в правах, тоді як і відповідальність держави за міжнародним правом також має аналогічні характеристики. Наголошував на тому, що кримінальна відповідальність настає за наявності вини, а посилення на те що держава є *body corporate* та не має «*mens rea*» (винуватої волі), та відповідно не може бути піддана відповідальності в міжнародному праві, ним відкидалося з посиленням на те, що це виключення, та теорія абсолютної відповідальності не відкидається навіть в кримінальному праві.

Г. Кельзен також обґрунтовував, що кримінальне покарання має індивідуальний характер, тоді як відповідальність держави, настає за дії держави (в тому числі дії органів влади, комбатантів, керівництва держави), за умовами якої міжнародне право накладає обов'язки у вигляді санкцій за міжнародним правом, а саме: репресалій та війни, які є колективними, а не індивідуальними. На цих підставах автор стверджував, що у випадках встановлених спеціальними міжнародними договорами, особи можуть нести відповідальність за міжнародним правом, а не кримінальну відповідальність, як, наприклад, за акт піратства, поряд з тим, відповідальність особи повністю виключається та настає відповідальність держави, в тому випадку, коли особа виконувала накази чи діяла від імені держави-порушника. В свою чергу, він вважав, що потерпіла держава проти держави-порушника може застосувати репресалії чи війну².

Підсумовуючи погляди Г. Кельзена, необхідно вказати, що він розумів відповідальність держави в міжнародному праві, як обмеження прав держави, аналогічні тим, які існують у внутрішньодержавному праві та є санкціями, які застосовує інша держава чи міжнародна організація. Відповідальність держави він вважав колективною, оскільки порушення вчиняються органами держави, а відповідальність несе вся держава в особі її громадян, тобто інший суб'єкт ніж той який вчинив порушення. Вказував, що якщо уряд або орган діє незаконно то і держава, яку представляє такий уряд діє незаконно, і тому може вчинити міжнародний злочин.

Англійський юрист-міжнародник Ян Броунлі обстоював точку зору про те, що в міжнародному праві загально визнано існування принципу, за яким, у випадку вчинення неправомірного акту, держава несе відповідальність. На протигагу попередникам, заперечував поділ відповідальності на деліктну та договірну, через те, що відповідальність впливає, на його думку, з самого факту порушення норм міжнародного права, яке повинно спричинити порушення зобов'язань. Вказував, що міжнародному праву відома відповідальність за правомірні дії, у наслідок спричинення шкоди джерелами підвищеної небезпеки, що може бути предметом відповідних договорів, однак зазначав, що така відповідальність має суто цивільно-правовий характер (наприклад, відповідальність за заподіяння шкоди ядерними установками). Броунлі заперечував вину, як умову настання відповідальності, а підставою відповідальності визнавав порушення зобов'язання, але допускав, що певний характер поведінки держави може зовні виглядати як недбалість, що може впливати на об'єм наслідків такого діяння. Згадував, що *culpa lata* (груба недбалість) була покладена в основу рішення по справі Проливу Корфу, а принцип *dolus* (намір) з боку керівних органів держави, може грати важливу роль для встановлення факту порушення зобов'язання державою. Однак, це радше виключення, оскільки, як стверджував науковець, в міжнародному праві існує загально визнаний принцип абсолютної відповідальності, який полягає в тому, що відповідальність виникає з доведенням вольової дії, та наявності причинного зв'язку між дією та наслідком – порушенням зобов'язання.

¹ Кельзен, Г. (2004). *Чисте правознавство*. Київ: Юніверс.

² Kelsen, H. (1943). *Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals*. <<http://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol31/iss5/3>> (25, May, 2018).

Суб'єктом відповідальності, автор визнавав державу та міжнародні організації. При цьому дослідник виходив з концепції відомої в загальному праві (common law) та вказував, що держава виконує свої функції через органи та агентів, за дії яких вона несе відповідальність, якщо вони діяли з повноваженням або з їх перевищенням (*ultra veris*), однак були підстави припускати, що такі особи діяли від імені такої держави. Але відповідальність виключається, в тому випадку, коли така особа діяла за наказами іншої держави. Він також доводив, що в разі, якщо дії офіційних осіб спричиняють порушення державою міжнародного права, то держава несе відповідальність за такі дії, що характерно і для органів виконавчої влади, зокрема збройних сил, а також законодавчої та судової влади.

Досліджуючи зміст відповідальності в міжнародному праві, Я. Броунлі вказував, що всі проблеми пов'язані з різноманітним тлумаченням певних понять, зокрема: порушенням зобов'язання, неправомірною дією чи бездіяльністю, що в широкому розумінні є шкодою; збитками – грошовими та матеріальними втратами; репараціями – будь-які заходами, які постраждала держава-позивач сподівається отримати від держави-відповідача, в будь-якій формі, а компенсація це репарація, що пов'язана з виплатою грошових коштів. До форм відповідальності він відносив: декларування наявності порушення зобов'язання судом, сатисфакцію – надання вибачень, притягнення до відповідальності винуватих за внутрішньодержавним правом, запевнення не скоювати порушень на майбутнє, реституцію – відновлення попереднього правового стану, та компенсацію – виплату збитків. Значну увагу приділяв, процесуальним аспектам звернення постраждалої держави до суду, де вказував, що практика надає таке право державам чиї інтереси є безпосередньо порушеними, однак згодом практика змінилася, та в ряді рішень арбітражів та судів було вказано, що з гуманітарних питань держава може звернутися до суду, навіть тоді, коли не порушено її права та немає збитків, однак вона захищає загальний інтерес, який ґрунтується на нормах *Jus cogens*. Поряд з тим вказував, що у випадку застосування колективних заходів та ведення спільних військових дій проти агресора, можливо, що кожна держава отримає компенсацію, однак ця проблема знаходиться на стадії розробки¹.

Отже, Я. Броунлі визнавав, що відповідальність в міжнародному праві це наслідки у вигляді репарацій за порушення державою своїх обов'язків, які передбачені нормами міжнародного права. Відповідальність держави, називав абсолютною, та на його думку вона виникає в разі наявності зв'язку між вольовою дією, порушенням міжнародного права та наслідком, який виражається у порушенні обов'язку держави. Заперечував, що відповідальність необхідно розподіляти на деліктну та договірну, а радше її визначав відповідальність за порушення норм міжнародного права. Вказував, що відповідальність може виникати за міжнародний неправомірний акт та відповідальність за правомірний шкідливий акт. Акцентуючи увагу на правомірних шкідливих актах та відповідальності за них, вчений вважав, що такі акти та відповідальність повинні бути встановлені в спеціальних договорах, а саму відповідальність за них називав цивільною. Стверджував, що метою відповідальності держави не є суто відшкодування шкоди, а скоріше – відновлення стану, який існував до порушення обов'язків державою.

Один з великих авторитетів в області міжнародного права, уругвайський юрист-міжнародник Едуардо Хіменс де Аречага, досліджуючи відповідальність в міжнародному праві, вказував, що якщо через дії чи бездіяльність порушується зобов'язання, встановлене нормою міжнародного права, автоматично виникають нові правовідносини між суб'єктом міжнародного права, який вчинив неправомірний акт та який зобов'язаний нести за таке відповідальність, у спосіб відшкодування завданої шкоди. Він обґрунтовував, що відповідальність може виникати у випадку утиску прав держави чи іноземних громадян. До елементів міжнародної відповідальності цей фахівець відносив: дію чи бездіяльність, яка: а) створює порушення зобов'язання, передбаченого нормою міжнародного права; б) така дія має бути притаманна державі, як юридичній особі та в) нею має бути завдано шкоду, яка полягає у порушенні прав іншої держави, однак не завжди вона розуміється як матеріальні збитки. Вину, як умову відповідальності, він заперечував, поряд з тим допускав, що категорія «необхідної старанності», що не є суб'єктивним аспектом, може використовуватися для кваліфікації поведінки держави, як неправомірної. Вказаний автор не погоджувався, з твердженням, що відповідальність в міжнародному праві має характер абсолютної

¹ Броунлі, Я. (1977). *Международное право*. Москва: Прогресс, 2, 77-141.

(в міру ризику), оскільки це виключає сам факт існування неправомірної поведінки, як підстави відповідальності, та зазначав, що відповідальність за ризик існує тільки в чітко визначених випадках, врегульованих міжнародними договорами.

Міжнародні правопорушення вказаний автор поділяє на дві групи: міжнародні делікти та міжнародні злочини, вказує що такий поділ був сприйнятий Комісією з міжнародного права ООН (Комісією ООН з прогресивного розвитку та кодифікації міжнародного права. – Авт.), через існування різного режими відповідальності, що має бути більш детально розроблений. Слід наголосити, що Арчага особливо підкреслював аспект, згідно з яким держава несе відповідальність за дії органів, і не тільки за тих, які вповноважені діяти на зовнішній арені, а й за дії законодавчого, виконавчого чи судового органу, якщо їх дії призводять до порушення державою міжнародного права. Він заперечував можливість несення державою відповідальності за дії приватних осіб, оскільки держава несе відповідальність суто за свої дії, але може виникнути відповідальність й за неналежну старанність, наприклад, коли державі, а точніше її органу стало відомо про те, що її громадянин має намір вчинити злочин проти іноземної держави, однак він не запобігає цьому. Наслідком неправомірного діяння Арчага називав, реторсії та реституцію, що, на його думку, становлять форми відповідальності, згадував про існування компенсацій у випадку наявності збитків та сатисфакції, та завдання державі моральної шкоди¹.

В теоретичному доробку Е. Арчаги визначальним, на нашу думку, є його дослідження вини як умови відповідальності держави в міжнародному праві, де вчений обґрунтовував, що саме відсутність належної обачності в діях держави може бути умовою відповідальності, а не сама вина як така.

Дослідивши доктрину міжнародного права в профільній сфері, яка сформувалася з початку ХХ століття, можливо зазначити, що відповідальність держави в міжнародному праві сприймається насамперед як несприятливі або примусові наслідки для держави-порушника, які наступають у випадку порушення державою норм міжнародного права або зобов'язань держави, що встановлені порушеними нормами міжнародного права. Негативними наслідками представники доктрини називали обов'язок відшкодувати шкоду та відновити стан, який існував до порушення міжнародного права. Однак, необхідно наголосити на тому, що доктрині не вдалося дійти єдиного розуміння ролі і місця вини, як умови відповідальності, де остання згадувалася як обов'язкова умова, так і відкидалася в повній мірі; аналогічна ситуація склалася з визначенням форм відповідальності та санкціями, де останні визнавалися як юридичні та навіть політичні наслідки відповідальності; не було досягнуто єдності в питаннях реалізації відповідальності, де одні автори стверджували, що відповідальність реалізується в дипломатичних відносинах, а інші – тільки у юридичних.

Резюмуючи, необхідно констатувати, що в цілому спостерігається тенденція до формування й сприйняття відповідальності, як юридичного обов'язку держави діяти у напрямку подолання наслідків порушених норм міжнародного права за власні дії, які порушують права інших держав або зачіпають інтереси третіх держав, а не за завдання шкоди фізичним особам.

Разом з тим, під впливом доктрини формується інститут відповідальності держави за неправомірні акти та за шкідливі, незаборонені міжнародним правом акти, інститут відповідальності осіб за злочини міжнародно-правового характеру та міжнародні злочини, за які держава може нести відповідальність, однак у випадках встановлених нормами міжнародного права.

Відповідальність держави детально досліджувалася радянською та національною наукою міжнародного права.

Так, відомий радянський дослідник-міжнародник Г. І. Тункін стверджував, що міжнародно-правова відповідальність – це юридичні наслідки порушення норм міжнародного права². Результатом таких порушень є виникнення правовідносин, які необхідно розрізняти:

- а) зобов'язання відшкодування шкоди (матеріальної та нематеріальної);
- б) санкції, тобто примусові заходи, які застосовуються до держави правопорушника³.

На думку цього вченого, відповідальність держави залишається за своїм характером репараційною, де санкції зводяться до відшкодування шкоди, супутньою до яких є заходи примусу

¹ Де Арчага, Э.Х. (1983). *Современное международное право*. Москва: Прогресс, 2, 403-474.

² Тункин, Г.И. (1970). *Теория международного права*. Москва: Международные отношения, 430.

³ Левин, Д.Б. (1962). *Вопросы теории международного права*. Москва: Госиздат, 299.

у випадку невиконання державою-деліквентом такого зобов'язання. Що ж до санкцій, які стосуються міжнародних злочинів держав, то тут, на думку вченого проявляється принципово нове явище – санкції в цьому випадку не обмежуються відшкодуванням шкоди, але також включають заходи, які мають характер покарання – превенції¹.

На нашу думку, Г. І. Тункін ототожнює відповідальність в міжнародному праві з виникненням нових відносин між державою-деліквентом та постраждалою державою, через порушення норм міжнародного права, і ці відносини мають репараційний характер – тобто спрямовані на відшкодування шкоди, хоча ототожнення відповідальності та санкцій в міжнародному праві не є виправданим, про що значено далі в статті.

Відомий російський вчений-міжнародник Ю. М. Колосов вказував, що відповідальність в міжнародному праві – це юридична відповідальність суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки шкоди, завдані іншому суб'єкту міжнародного права в результаті вчиненого правопорушення. Відповідальність в міжнародному праві, вчений розподіляв на:

- а) політичну, яка існує у вигляді сатисфакції (моральне задоволення), з метою недопущення порушень в майбутньому;
- б) матеріальну відповідальність (відшкодування завданої майнової шкоди, яка існує у формі реституції та репарації).

До форм відповідальності він також відносив реторсії (примусові дії у відповідь), репресалії (відкликання посла), та колективні санкції передбачені ст. 41 та 42 Статуту ООН. Політична відповідальність, як стверджував вчений, виникає з факту порушення норм міжнародного права, яка охороняє інтерес іншої держави. Матеріальна ж відповідальність настає тоді, коли існує посягання порушення норм міжнародного права, завдання шкоди та наявності безпосереднього зв'язку між ними. Вину, як умову відповідальності не визнавав, однак вказував, що абсолютна чи обмежена відповідальність може існувати за наявності чітко визначеного договірного регулювання, а доведення винуватих дій дає можливість уникнути потерпілою державою звинувачення в недружніх діях. Міжнародні правопорушення розподіляв на міжнародні делікти, що порушують основоположні принципи та норми міжнародного права та міжнародні злочини, що підривають основоположні принципи міжнародного права і загрожують міжнародному миру та безпеці (агресія, геноцид, апартеїд та ін.). До суб'єктів відповідальності Ю. М. Колосов відносив суто суб'єктів міжнародного права де вказував, що держава несе відповідальність за офіційних осіб як органів державної влади, причому держава відповідає всім своїм майном. При тому, суб'єктами міжнародно-правової відповідальності за злочини проти миру можуть бути, як фізичні так і юридичні особи, причому, останні несуть кримінальну відповідальність за міжнародним правом та підпадають під юрисдикцію міжнародних спеціальних судів та їх відповідальність є додатковою до відповідальності держав².

Вбачається, що у архітектонічному контексті, Ю. М. Колосов розділяв відповідальність на юридичну (майнову) та політичну. Майнова відповідальність настає в разі вчинення правопорушення, яке існує за наявності єдності порушення норм міжнародного права, завдання шкоди та зв'язку між ними (усічений склад правопорушення), а політична – в разі порушення інтересу держави. Отже, відповідальність є наслідком, як вважав вчений, вчинення правопорушення. Посилання на існування політичної відповідальності спростовуються сучасною практикою міжнародного права, про що буде досліджено далі в цій статті.

Відомий український дипломат та вчений-міжнародник В. А. Василенко тлумачить міжнародно-правову відповідальність держави, як явище, яке «... перш за все, пов'язано з її власною поведінкою, нехай вимушеною, але вольовим актом самого суб'єкта-правопорушника, яка виражається в ліквідації завданої ним нематеріальної або матеріальної шкоди, або несення обмеження свого суверенітету та своєї міжнародно-правової суб'єктності. Це виконання суб'єктом-правопорушником його зобов'язань в рамках охоронюваних міжнародно-правових відносин». Вчений доводить, що такі зобов'язання суб'єкта-правопорушника, мають особливі, обумовлені характером правопорушення, форми (форми відповідальності. – Авт.), а саме: ресторації, сатисфакції, реституції (субституції), репарації; обмеження суверенітету та міжнародно-правової

¹ Тункін, Г.І. (1970). *Теория международного права*. Москва: Международные отношения, 478-479.

² Колосов, Ю.М., Кузнецов, В.И. (1995). *Международное право: учебник*. Москва: Международные отношения, 257-271.

суб'єктності держави, яка вчинила злочин тощо¹. Він розрізняє відповідальність та санкції. Відповідальність, як він стверджує, це необхідний та прямий наслідок міжнародних правопорушень, а санкції – це можливі та опосередковані наслідки таких дій, які виникають тоді, коли суб'єкт правопорушення відмовляється виконувати свої зобов'язання та які впливають із його відповідальності в рамках відповідних міжнародно-правових охоронюваних відносин, де санкція забезпечує відновлення правопорядку шляхом реалізації міжнародно-правової відповідальності держави-правопорушника у формах, в залежності від вчиненого неправомірного діяння². У випадку агресії та негайного застосування санкції до агресора, як стверджує науковець, відповідальність та санкції збігаються в часі, що обумовлено небезпекою агресії для миру та безпеки. Причому, у випадку агресії, сучасне міжнародне право пов'язує відповідальність не тільки з відшкодуванням шкоди, але й зі спеціальними обмеженнями, з метою викорінення таких явищ (обмеження судового суверенітету над злочинцями та ін.). Тобто, науковець відзначає, що відповідальність – це вольовий акт держави, а санкції мають примусовий характер, в чому й полягає різниця між санкціями та відповідальністю в міжнародному праві³.

На нашу думку, В. А. Василенко вдало обґрунтував сутність відповідальності держави в міжнародному праві та пояснив зміст відносин відповідальності, які розуміє та тлумачить, як вольові дії держави-правопорушника, спрямовані на відновлення порушеного правопорядку, що забезпечується різними формами відповідальності: репресаліями, реституцією, сатисфакцією. Вчений також, відокремлює санкції від форм відповідальності, поставивши під сумнів твердження попередників про існування політичної відповідальності в міжнародному праві у випадку агресії, оскільки акцентує увагу на тому, що в таких випадках відповідальність та санкції можуть наступати одночасно.

В конспекті Лекцій з основ теорії міжнародного права, його автори – О. Задорожній, В. Буткевич та В. Мицик, визначили міжнародно-правову відповідальність держав досить широко і комплексно, як всі види правовідносин, що виникають в рамках міжнародного права в результаті міжнародно-правового діяння держави, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, яка вчинила неправомірне діяння, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони розповсюджуються також на інших суб'єктів міжнародного права, незалежно від того, чи сконцентровані вони на зобов'язанні винної держави відновити в правах державу, яка постраждала, і стягнути завдані збитки (шкоду), чи охороняють також право самої держави, яка постраждала, або інших суб'єктів міжнародного права застосувати до держави, яка винна, будь-яку санкцію, допустиму міжнародним правом⁴.

На нашу думку, вказане визначення не тільки не виправдано розширено, а й створює якусь внутрішню колізійну парадигму, оскільки правовідносини відповідальності можуть включати різноманітні відносини, в тому числі, відносини відповідальності особи за злочини, що не охоплюється відносинами відповідальності суб'єктів міжнародного права.

Відомий вітчизняний вчений-міжнародник І. І. Лукашук вказував, що «міжнародно-правова відповідальність виникає з суверенітету, оскільки останній може існувати виключно за наявності міжнародного правопорядку, який можливий за панування міжнародного права, а відповідальність має витoki з принципу добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, що закріплено в Декларації принципів міжнародного права 1975 року». Вчений також підкреслював, що міжнародно-правова відповідальність не має характеру ані цивільної, ані кримінальної відповідальності, а норми які визначають відповідальність держави є нормами особливого виду – *sui generis*⁵. На думку, І. І. Лукашука джерелом (підставою) міжнародно-правової відповідальності є міжнародне неправомірне діяння, а об'єктом – міжнародно-правове зобов'язання, яке впливає з норми міжнародного права. Відносини відповідальності, на думку вченого, виникають незалежно від волі держави-порушника, лише в силу факту вчинення неправомірного діяння, а відповідно неправомірне діяння тягне відповідальність, що в міжнародному праві здобуло визнання принципу⁶.

¹ Василенко, В.А. (1982). *Международно-правовые санкции*. Киев: Высшая школа, 52.

² Там само, 47-48.

³ Там само, 52.

⁴ Задорожній, О.В. (2001). *Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права*. Київ: ІМВ КНУ ім. Шевченка, 102-114.

⁵ Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 19-22.

⁶ Там само, 63-65.

Розмірковуючи над правовідносинами відповідальності, вчений стверджував, що правовідносини відповідальності це форма реалізації відповідальності, які покладають на правопорушника зобов'язання припинити правопорушення, ліквідувати чи компенсувати наслідки правопорушення, а постраждалому надається право вимагати вчинення таких дій від держави-правопорушника. Правовідносини відповідальності є вторинними та охоронювальними стосовно порушеного первинних правовідносин – в цьому цей науковець підтримує точку зору Р. Аго в цьому питанні. Аналізуючи правовідносини відповідальності, І. І. Лукашук вказував, що вони можуть виникати не тільки між суб'єктом-порушником та постражданим, але у разі порушення норм *erga omnes* між значно більшим колом суб'єктів, чий інтерес зачіпає правопорушення, як на те вказав Міжнародний суд ООН в рішенні по справі Барселона Трекшен, хоча міжнародне право і не визнає існування *actio popularis*¹ Суб'єктами міжнародно-правової відповідальності, вчений визнавав, виключно держави та міжнародні організації. Фізичні особи, на його думку, несуть відповідальність за вчинення міжнародних злочинів, що може доповнювати відповідальність держави, яка не запобігла таким діями. Він також наголошував, що посилюється боротьба за права людини, однак випадки відповідальності держави перед особою встановлюються в спеціальних договорах та не роблять особу суб'єктом міжнародного права. У відношенні до міжнародної спільноти, не визнавав її суб'єктом міжнародного права, а тому не визнавав за нею можливості реалізувати міжнародно-правову суб'єктність, а підкреслював, що вона залишається бенефіціаром міжнародного права. Також відділяв відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти та шкідливі акти, незаборонені міжнародним правом².

На наш погляд, в доктринальних міркуваннях І. І. Лукашука вбачається змішаний (амбівалентний) підхід до визначення предмету дослідження, оскільки він доводить, що відповідність в міжнародному праві є загально визначеним принципом, існування якого вимагає та фактично детермінує суверенітет та панування права (правопорядок), а з іншого – визначає, що відповідальність – це правовідносини, що настають за вчиненням правопорушення, в яких вона і реалізується. В одному випадку науковець використовує термін міжнародне правопорушення – джерело (підстава) відповідальності, в іншому – неправомірний акт, що пояснюється певним змішаним підходом, між іноземною та вітчизняною доктриною міжнародного права. Поряд з тим, цей вчений, найбільш детально дослідив практичні аспекти відповідальності в міжнародному праві.

Відомий український вчений-міжнародник В. Г. Буткевич, зазначав що домінуючими поглядами на міжнародно-правову відповідальність є погляди, що ототожнюють відповідальність з правовідносинами, які складаються після міжнародного правопорушення. На його думку, міжнародно-правовій відповідальності притаманні наступні риси: 1) вона реалізується в міжнародних правовідносинах між державою-порушником та державою-жертвою; 2) виникає слідом за вчиненням міжнародного правопорушення; 3) полягає у застосуванні до держави-порушниці міжнародного права примусових (не превентивних) заходів; 4) такі заходи є пов'язаними з негативними наслідками для правопорушника; 5) має на меті забезпечення міжнародної законності та міжнародного правопорядку. Відповідальність, як зазначає автор, є безумовним зобов'язанням, яке спричинено неправомірними діями³.

В свою чергу, вітчизняні фахівці в сфері міжнародного права А. І. Дмитрієв та В. І. Муравйов визначають міжнародно-правову відповідальність, як негативні юридичні наслідки, що настають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання. Метою відповідальності, на думку цих авторів, є передбачення відповідного результату (виключення порушень в майбутньому, спонукання інших держав до виконання зобов'язань), а функції відповідальності – відновлювальні та каральні, де каральна функція не знайшла універсального визнання. Юридичні підстави відповідальності, як вважають вчені, це сукупність юридично обов'язкових принципів, міжнародно-правових актів, на підставі яких певний варіант поведінки держави кваліфікується як міжнародне правопорушення. Відповідальність вони розподіляють на матеріальну та нематеріальну, до першої відносять реституцію, субституцію та репарацію, до другої (політико-моральної) – ресторацію, сатисфакцію, обмеження міжнародно-

¹ Там само, 66-80.

² Там само, 66-80.

³ Буткевич, В.Г., Мицик, В., Задорожній, О. (2002). *Міжнародне право. Основи теорії: підручник*. Київ: Либідь, 462.

правової суб'єктності, окупацію, демілітаризацію та міжнародний трибунал. Згадуючи про санкції, вони вказують, що це особливі процесуальні дії, які забезпечують реалізацію регулятивно-охоронних правовідносин¹.

Отже, вказані доктринальні позиції авторів, зводяться до розуміння відповідальності в міжнародному праві, як форми негативних наслідків або фактично форми відповідальності, що є характерним для доктрини класичного міжнародного права, яку згодом було, на нашу думку, обґрунтовано спростовано, оскільки таке розуміння відповідальності не розкривало її онтологічної та аксіологічної сутності.

Вітчизняні автори підручника з міжнародного права, під редакцією М. В. Буроменського, наголошують, що міжнародно-правова відповідальність це зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру, внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права, як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної поведінки. Зміст відповідальності, автори ототожнювали з правовідносинами, які, з одного боку, покладають на правопорушника зобов'язання припинити неправомірні дії та ліквідувати чи компенсувати наслідки правопорушення, а з іншого – наділяють суб'єкта, що постраждав, правом вимагати вчинення згаданих дій. Підставами відповідальності, як вони наголошують, можуть бути юридична сукупність обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких кваліфікується неправомірність поведінки, та фактичні – саме правопорушення. До складу правопорушення ними було включено: неправомірну поведінку – невідповідність між правовою нормою та поведінкою держави (на відміну від адміністративного та кримінального права, де неправомірна поведінка має бути описана в нормі), шкоду, спричинену неправомірною поведінкою, та причинно-наслідковий зв'язок між неправомірною поведінкою та заподіяною шкодою. Питання вини, як об'єктивної ознаки міжнародного правопорушення, не визнавалося та не акцентувалося. Було наведено класифікацію міжнародного правопорушення, в залежності від норм, що були порушеними: ординарні (порушують партикулярні норм та інтересів держав та народів); серйозні (зачіпають інтереси всього світового співтовариства, однак не загрожують миру та безпеці); найтяжчі міжнародні злочини (порушують права та інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів нація та держав). Також була здійснена спроба відмежувати міжнародне правопорушення від суміжних діянь – недружнього акту, злочину міжнародно-правового характеру. Підтримано твердження про існування політичної та матеріальної відповідальності та було згадано існування моральної відповідальності, яку автори відносять також до політичної. Підтримана точка зору, що була раніше висловлена, про відмежування санкцій від відповідальності, однак вказано що санкції не завжди пов'язані з застосуванням примусу, є випадки застосовування резолюцій ООН, які мають значний морально-політичний вплив².

Необхідно зазначити, що наведені вище доктринальні погляди, з нашої точки зору, розкривають сутність правовідносин, в яких реалізується міжнародно-правова відповідальність. В порівнянні з попередніми дослідниками, автори акцентували увагу на обов'язку держави-правопорушника діяти у напрямку відновлення становища, що існувало до міжнародного порушення (відновлення правопорядку), а також звернули увагу, що у потерпілої держави виникає право вимагати від держави-правопорушника діяти саме таким чином. Також позитивним аспектом такого підходу є те, що визначення відповідальності держави ґрунтується на факті завдання шкоди, однак така позиція згодом була відкинута практикою, оскільки саме в питаннях відповідальності за неправомірний акт, саме шкоду розуміють не завжди як суто матеріальну, а скоріше як шкоду, що завдана правам та інтересам постраждалої держави або світовому співтовариству.

Вітчизняний дослідник М. О. Баймуратов вказував, що міжнародно-правова відповідальність, це юридичний обов'язок суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки шкоди, заподіяних іншому суб'єкту міжнародного права невиконанням чи неналежним виконанням приписів міжнародного права. Для такої відповідальності, як вказує науковець, є характерним, що вона реалізується в міжнародних правоохоронних відносинах, складається з заходів примусового характеру, проявляється у негативних наслідках для правопорушника та забезпечує дотримання міжнародної

¹ Дмитрієв, А.І., Муравйов, В.І. (2000). *Міжнародне публічне право: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 277-298.

² Буроменський, М.В. (ред.) (2005). *Міжнародне право: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 311-328.

законності та правопорядку. Зміст відносин відповідальності полягає в міжнародному осуді та обов'язку нести несприятливі наслідки. Вчений вважає, що суб'єктами такої відповідальності виступають тільки держави, в тому числі, за дії своїх органів, за виключенням вчинення певних випадків, коли офіційна особа діє як приватна. Вчений також зазначає, що підстави відповідальності, необхідно розділяти на: а) юридичні – порушення суб'єктом обов'язку дотримуватися норми міжнародного права; б) фактичні – саме дію чи бездіяльність, що порушують міжнародно-правове зобов'язання та в) процесуальні – порядок розгляду справ про порушення та притягнення винних у порушеннях. Досліджуючи склад міжнародного правопорушення, автор обґрунтовує, що його можна розкласти на складові – об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону. В частині суб'єктивної сторони, він звертає увагу, що міжнародне право не розмежовує дії вчинені з наміром чи недбалі дії, але використовує терміни «навмисне» та «переднавмисне», і допускає існування відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. До видів міжнародних правопорушень вчений відносить: а) міжнародні злочини (найбільш небезпечні порушення, що загрожують миру та безпеці), б) злочини міжнародно-правового характеру, в) делікти, однак осторонь виділяє міжнародні кримінальні проступки (піддроблення іноземних грошових знаків). Науковець вказує, що існує два види відповідальності: політична (сатисфакція, ресторація, обмеження суверенітету, декларативні рішення) та матеріальна (репарація, реституція і субституція), їх метою фактично є відновлення порушених прав держави, яка потерпіла від міжнародного правопорушення. Також М. О. Баймуратов, розмежовує форми відповідальності та санкції, вважаючи останні заходами примусового характеру, у відповідь на правопорушення. Підсумовуючи, свої погляди на відповідальність, науковець наголошує, що міжнародно-правова відповідальність є загально визнаним принципом міжнародного права, що однак до тепер залишається звичаєвим¹.

Отже, в основу поглядів М. О. Баймуратова покладено твердження, що відповідальність реалізується в міжнародних правоохоронних відносинах, що, на нашу думку, є цілком обґрунтовано, а відповідальність є загально визнаним принципом, однак все ще залишається звичаєвим, що, на нашу думку, є беззаперечним.

Дослідник Ю. Ю. Блажевич, досліджуючи міжнародно-правову відповідальність держави в міжнародному праві, зазначає, що така: а) є наслідком виключно міжнародно-неправомірного діяння; б) що реалізується у міжнародних правоохоронних відносинах між однією або більше державами, які вчинили міжнародно-неправомірне діяння та потерпілою (потерпілими) державами; в) полягає у правомірному застосуванні щодо держави правопорушниці міжнародно-правових примусових заходів; г) призводить до певних видів відповідальності держави-порушниці; г') спрямована на забезпечення принципів та норм міжнародного права. Неправомірне діяння цей автор розділяє на міжнародний делікт та міжнародні злочини. Формами ліквідації негативних наслідків міжнародно-неправомірного діяння, на думку цього автора, виступають ресторація і сатисфакція, а матеріальними – реституція й компенсація. Він також вказує, що особливо актуальною є проблема правомірного застосування примусових заходів у сучасних умовах, механізм застосування який далекий від досконалості².

Отже, автор, на нашу думку, ототожнює відповідальність держави з негативними примусовими заходами, які доктрина визнає санкціями, як спеціальними заходами забезпечення несення відповідальності державою-порушником. Звідси, його позиція про поділ правопорушення на делікт та міжнародний злочин, заперечується, зокрема І. Лукашуком та Я. Броунлі на тій підставі, що норми які регулюють відповідальність в міжнародному праві є нормами *sui generis*, які не мають ані кримінального, ані цивільного (деліктного) характеру.

Таким чином, в українській національній міжнародно-правовій доктрині відповідальність держави в міжнародному праві визначають, як обов'язок держави, що вчинила міжнародне правопорушення, діяти з метою відновити становище, яке існувало до такого порушення, а у постраждалої держави виникає право вимагати вчинення таких дій від держави порушника. Тобто така правова позиція може бути сформульованою у вигляді відповідної управлінсько-процесуальної

¹ Баймуратов, М.О. (2009). *Міжнародне публічне право*. Харків: Одіссей, 161-183.

² Блажевич, Ю.Ю. (2006). *Відповідальність держав за міжнародні неправомірні діяння: автореферат дисертації на здобуття наукового ступення кандидата юридичних наук*. Київ: Київський Національний Університет Внутрішніх Справ.

парадигми «вчинення правопорушення» – «відновлення status quo», що реалізується у вигляді відповідальності в міжнародних правоохоронних відносинах між двома, або більше суб'єктами-державами (правопорушником та потерпілою чи потерпілими, чиї права порушено), як наслідок порушення норм міжнародного права.

Міжнародне правопорушення має усічений склад, який поєднує: порушення норм міжнародного права, завдання шкоди та наявності зв'язку між ними. Вина не визнається умовою відповідальності в міжнародному праві. Поряд з тим, ряд авторів вважали, що наявність шкоди, є такою умовою міжнародно-правової відповідальності.

В українській національній доктрині простежується суттєвий методологічний вплив іноземної міжнародно-правової доктрини, оскільки все більше зустрічається тверджень про те, що відповідальність в міжнародному праві є загальновизнаним принципом міжнародного права та органічно та іманентно випливає з об'єктивної необхідності існування загального міжнародного правопорядку. Національна доктрина, як і іноземна, відокремлює відповідальність держави за неправомірний акт (правопорушення) та відповідальність за шкідливі акти не заборонені міжнародним правом.

Особливо необхідно зазначити вагомий здобуток в доктрину міжнародного права, що зробили доповідачі Комісії ООН з міжнародного права у тривалому процесі розробки Статей про відповідальність держави.

Перший доповідач – Гарсія Амадор вважав, що відповідальність держави є наслідком порушення або невиконання міжнародно-правових зобов'язань, в результаті чого, у держави виникає зобов'язання нести репарації за завдання шкоди. З точки зору цього доповідача, відповідальність в міжнародному праві та в національному праві, суттєво не відрізняються, єдиним невирішеним питанням залишається – покарання, яке можливе за порушення певних міжнародних зобов'язань. Амадор звертав увагу на те, що доктрина міжнародного права не дає чіткої відповіді на запитання чи міжнародно-правова відповідальність є абсолютною чи винуватою. Репарації, з його точки зору, є наслідком порушення обов'язку держави, які охоплюють заходи з відновлення майнового стану та принесення сатисфакції. Він здійснив спробу доповнити репарації обов'язком держави самостійно покарати особу, винувату у вчиненні винної неправомірної дії, за аналогією до підстав та порядку, передбачених Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Доповідач підсумовував, що відповідальність держави, можливо реалізувати дипломатичними заходами або за допомогою судового розгляду¹.

Гарсія Амадор вперше спробував систематизувати міжнародно-правову практику щодо відповідальності держави, здебільшого гуртуючись на розумінні відповідальності, як явища внутрішньодержавного права.

Другий доповідач – Роберто Аго, вказував, що в міжнародному праві існує загальновизнаний принцип за яким держави несуть відповідальність за неправомірні діяння. На його думку, міжнародно-правова відповідальність – це правовідносини, які виникли внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, що полягають у зобов'язуючих відносинах щодо відновлення попереднього стану чи компенсації, яка може супроводжуватися примусовими діями. В залежності від серйозності неправомірного акту, на думку доповідача, відрізняються його наслідки, наприклад, за вчинення актів агресії, геноциду порушення норм (*erga omnes*) – держава відповідає перед всім світовим співтовариством². Аго, вказував, що відповідальність в міжнародному праві необхідно розуміти як правовідносини, які виникають внаслідок вчинення міжнародного неправомірного діяння, зміст яких полягав у відновленні стану, що існував до порушення. Також він запропонував розподілити правовідносини відповідальності на первинні та вторинні, де первинні – це відносини, пов'язані з виконанням норм міжнародного права, а вторинні – це відносини які виникають після вчинення неправомірного акту та охоплюють правовідносини відповідальності. Цей доповідач підтримував твердження про те, що в міжнародному праві відповідальність держави за міжнародний неправомірний акт є загальновизнаним принципом.

¹ Document A/CN.4/96 (1956). Reporting in international responsibility by Mr. F.V. Garcia-Amador, Special Rapporteur. *Extract form the Yearbook of the International Law Commission*, 2, 175–223.

² Document A/CN.4/23 (1970). Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur. The origin international responsibility. *Extract form the Yearbook of the International Law Commission 1910*, II, 177–197.

Третій доповідач – Вільям Ріпфаген, досліджуючи відповідальність держави в міжнародному праві, підтримував твердження, що вчинення міжнародного неправомірного діяння породжує нові правовідносини, оскільки обов'язок держави в міжнародному праві завжди (або майже завжди) є віддзеркалений правом іншої держави. Зміст відповідальності він ототожнював з репараціями які, посилаючись на рішення у справі Фабрика Чорзов, розумів таким чином – «репарації повинні, наскільки це можливо, відшкодувати всі наслідки незаконного акту та відновити положення, яке б з високою долею ймовірності, могло б існувати як би не було допущено порушення», – що дало змогу доповідачеві деталізувати обов'язки держави-порушника щодо відновлення попереднього стану, як то: припинення порушення міжнародних зобов'язань, виконання зобов'язання яке існувало до порушення, відновлення стану, який існував до порушення та обов'язок держави притягнути винних осіб до відповідальності за злочини міжнародно-правового характеру (*crimes de droit international*). Вину як умову відповідальності Ріпфаген повністю відкидав. Окремо, він звертав увагу, що відмінність між репараціями та санкціями не така вже й чітка, і спільним знаменником між ними виступає – забезпечення виконання зобов'язання, та цю конструкцію не потрібно спрощувати. Досліджуючи наслідки відповідальності, він відзначав, що порушення міжнародного права, допущене державою, не ставить таку державу поза законом та не завжди має наслідком утиск її прав¹.

Отже, основне надбання В. Ріпфагена полягає в тому, що наслідки неправомірного діяння держави, він розглядав досить широко, як обов'язок відновити стан прав до порушення, що сформувало підґрунтя для майбутніх досліджень, спрямованих на удосконалення форм відповідальності, а також звернув увагу на те, що самі наслідки відповідальності мають відповідати міжнародному праву та не повинні порушувати право держави-порушника.

Четвертий доповідач – Гаєтано Арагіо-Руїз, у доповіді щодо відповідальності в міжнародному праві, підтримав погляди своїх колег у питанні відповідальності держави в міжнародному праві. Сконцентрувавши увагу на наслідках відповідальності, він зазначав, що обов'язок припинити порушення не є реторсією, а становить самостійний обов'язок держави-порушника². Доповідач обґрунтовував, що наслідком неправомірного акту та міжнародного злочину, безумовно є негативні наслідки для держави-порушника. Він зробив спробу визначити які неправомірні дії є міжнародними злочинами, та з посиланням на Статут ООН наголошував, що будь-які дії, які загрожують миру та безпеці, є злочином. На цій підставі він вважав, що Рада Безпеки ООН уповноважена реагувати на загрозу безпеці миру, а відповідно застосування Радою Безпеки санкцій, є логічним в структурі реалізації відповідальності, що широко заперечувалося його сучасниками, оскільки на їх думку, Рада Безпеки є органом політичним, а не правовим. В доповнення, доповідач Арагіо-Руїз підтримував необхідність створення спеціального органу, який би вирішував міжнародні спори з приводу відповідальності, у формі, зокрема, арбітражу³.

Вказаний доповідач зосередився в доповіді на співвідношенні форм відповідальності, а саме: реституції, репарації та припинення міжнародного неправомірного діяння, які він виокремив у самостійну форму відповідальності та здійснив спробу обґрунтувати дії Ради Безпеки ООН, спрямовані на запобігання загрози миру та безпеці, як правового механізму забезпечення реалізації міжнародно-правової відповідальності держави.

Останній доповідач – Джеймс Кровфорд вказував, що в основі відповідальності держав, потрібно розглядати вторинні правовідносини, які визначив Р. Аго, що виникають після вчинення державою неправомірного акту, в незалежності від норми, яка була порушена. Він зазначав, що відповідальність в міжнародному праві виникає на підставі вчинення міжнародного неправомірного акту, відкидаючи спричинення ним шкоди чи вини, як умов відповідальності, причому в повній мірі заперечував проти наявності імунітету держав в міжнародному праві. Відповідальність держав Кровфорд пов'язував тільки з актом держави, від імені якої можуть діяти органи, посадові особи та

¹ Document A/CN.4/344 (1981). Second report on the content, forms and degrees of international responsibility (Part two of the draft articles), by Mr. Willem Riphagen, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 79–100.

² Document A/CN.4/416 (1988). Preliminary report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 6–43.

³ Document A/CN.4/476 (1996). Eight report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 1–13.

агенти, де перевищення ними повноважень не виключав визнанням такого акту – дією держави, якщо вони діяли під контролем держави або їх наміром було виконувати її функції. Обґрунтував можливість притягнення до кримінальної відповідальності держави, однак вважав, що наслідки простого делікту в міжнародному праві та міжнародного злочину мають різнитися, з огляду на природу порушених норм¹. Обґрунтував, що відповідальність настає за вчинений неправомірний акт, який на його думку, проявляється у поведінці, яка не відповідає приписам первинних норм міжнародного права, причому готування до такого, як було зазначено в справі Габчіко-Нагурмарош, не становить неправомірного акту. Виділяв прості, триваючі, складні та комплексні (систематичні) неправомірні акти, в основу розподілу яких покладав обставин вчинення таких актів. Досліджуючи попередні редакції статей про відповідальність, виключав випадки настання відповідальності держави за завдання шкоди особі, хоча вказував, що в більшості питання відповідальності держави історично була пов'язані з завданням шкоди особі, тобто в наявності була не пряма відповідальність, і тоді засовувалися дипломатичні механізми захисту, до яких могли звертатися держави після вичерпання всіх внутрішньодержавних засобів захисту прав. Визнавав можливість настання відповідальності однієї держави за дії іншої, в разі вчинення неправомірного акту внаслідок змови, співучасті чи інших сумісних дій держави. Широко досліджував обставини, що виключають неправомірність дій держави, де називав форс-мажор, самооборону, дії, спричинені у відповідь порушення міжнародного зобов'язання (*clear hands theory*), насуваючись на небезпеку². Досліджуючи наслідки відповідальності держави, Кровфорд визнавав, що головний принцип, який визнається в міжнародному праві, сформульований в справі Фабрики Черзов, який полягає в тому, що внаслідок порушення зобов'язань в міжнародному праві, на державу, яка порушила зобов'язання, покладено обов'язок відновити ситуацію, що існувала до порушення, і вже саме цей обов'язок в залежності від виду порушення може бути в формі: припинення порушення, реституції, компенсації, сатисфакції та можливістю застосування контрзаходів, в разі невиконання державою своїх зобов'язань з несення відповідальності, та відмічав, що суд може застосовувати *lex specialis* щодо відновлення порушеного зобов'язання (розірвання договору). Досліджуючи термін «потерпіла держава» (*Injured State*), вказував, що хоча вживання такого терміну породжує багато спорів, однак в разі двосторонніх, багатосторонніх відносин та в разі порушення норм (*erga omnes*), у кожної держави, яка має правовий інтерес в порушеному зобов'язанні, виникає право на звернення за відновленням порушеного стану. Підсумував, що єдиним можливим способом вирішення спорів щодо відповідальності держав, є звернення до міжнародного арбітражу чи суду³.

Джеймс Кровфорд в своїй доповіді, присвяченій відповідальності держав, відзначив, що відповідальність держави, це так звані вторинні зобов'язання, які виникають після порушення первинних (передбачених нормами міжнародного права). Обґрунтував, що ані шкода, ані вина не є умовами настання міжнародно-правової відповідальності, а наслідками відповідальності є обов'язок у визначних формах відновити права держави, що існували до їх порушення, разом з тим визнавав, що реалізація відповідальності є справою суто судових органів. Наукові напрацювання Д. Кровфорда були покладені в основу Статей про відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти від 12 грудня 2001 року, затверджені Резолюцією Генеральною Асамблеєю ООН № 56/83.

Комісії ООН, завдяки роботі спеціальних доповідачів, вдалося систематизувати міжнародну практику в питаннях відповідальності держави за неправомірні акти. Узагальнивши висновки вказаних вище доповідачів, можливо стверджувати, що відповідальність це вторинні відносини, в яких держава, що порушила норми міжнародного права, зобов'язана відновити стан, що існував до порушення міжнародного права. Причому, відповідальність настає з самого факту порушення та не потребує доведення шкоди чи вини держави, яка вчинила неправомірний акт. Також, визнаючи випадки існування міжнародних кримінальних злочинів, в теорії міжнародного права відмовилися від такого терміну і застосували термін «серйозне порушення норм міжнародного права», що за своєю сутністю є порушенням норм *erga omnes*.

¹ Document A/CN.4/490 (1998). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 2, 5–80.

² Document A/CN.4/498 (1999). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 3, 3–100.

³ Document A/CN.4/517 (2001). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 2, 1–30.

Справедливо буде вказати, що доктрина міжнародного права знаходиться в постійному розвитку. Зокрема, в іноземній доктрині підвищився інтерес до дослідження відповідальності держави за порушення міжнародно-правових зобов'язань в галузі забезпечення прав людини. Ряд науковців, стверджують, що загальні принципи відповідальності застосовуються до відповідальності держав за порушення прав людини, тоді як інші заперечують проти такого, зазначаючи що, коли мова йде про Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, то вона передбачає окремий спеціальний правовий режим¹. Деякі, зокрема російська дослідниця М. В. Кешнер, наголошують, що змістом міжнародної відповідальності є нові взаємини, що виникають після скоєння державою міжнародно-протиправного діяння, відносячи до основних юридичних наслідків такого діяння: а) обов'язок відповідальної держави припинити протиправне діяння; б) надати повне відшкодування збитку, що причинений міжнародно-протиправним діянням².

В українській, новітній доктрині міжнародного права, фрагментарно досліджуються питання відповідальності держави за міжнародний неправомірний акт, в яких науковці розділяють погляди В. А. Василенка, І. І. Лукашука, М. О. Баймуратова, та вважають відповідальність наслідком правопорушення в міжнародному праві³. Зустрічаються дослідження, присвячені відповідальності міжнародних організацій та ООН, в тому числі під час миротворчих операцій, в яких підсумовується, що міжнародні організації несуть відповідальність за міжнародні неправомірні дії, на принципах аналогічних до принципів відповідальності держави⁴. Сучасна українська міжнародно-правова доктрина також відмежовує відповідальність держави за шкідливі, незаборонені міжнародним правом діяння, та досліджує різні аспекти відповідальності за злочини міжнародно-правового характеру⁵.

З нашої точки зору, в цьому контексті заслуговують на увагу роботи В. Ф. Антипенка та К. А. Важної, які спробували обґрунтувати теорію кримінальної відповідальності держави. Так, В. Ф. Антипенко вважав, що «коли ми говоримо про міжнародно-правову відповідальність держави, ми повинні мати на увазі кримінальну відповідальність уособлену живою людською волею та безпосередньо керованого людьми державного апарату управління, який жодним чином не виражає та й не може виражати загальну волю, як її не може виражати відповідно й держава», та відповідно «проводить аналогію між кримінальною відповідальністю держави та особи в міжнародному праві, які визнає тотожними»⁶.

В основі доктринальної позиції вченого покладено можливість визначення кримінального діяння держави через діяння органів її управління та політичних органів держави, які, діючи злочинно, сприяють вчиненню державою міжнародного злочину. На нашу думку, така теорія не знаходить свого підтвердження, навіть в тому, що в разі вчинення міжнародного злочину до відповідальності притягуються особи, які їх вчинили безпосередньо, однак не сформовано практику, яка б свідчила про можливість притягнення до кримінальної відповідальності держави, хоча певний політичний режим в державі міг бути визнаний злочинним.

В свою чергу, К. А. Важна, поглиблюючи теорію В. Ф. Антипенка, зазначила: «На нашу думку, у межах інституту міжнародно-правової відповідальності держав за порушення міжнародного права, слід виділити два правові інститути: відповідальності за правопорушення та інституту кримінальної відповідальності держави (або іншими словами – інститут міжнародно-

¹ Chirwa, D.M. (2004). The Doctrine of State Responsibility as a Potential Means of Holding Private Actors Accountable for Human Rights. *Melbourne Journal of International Law*, 5 (1), 1.

² Кешнер, М.В. (2017). *Право международной ответственности: учебник*. Москва: Проспект, 82.

³ Чехович, Т. (2010). Передумови та підстави виникнення міжнародно-правової відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*, 84, 31–35.

⁴ Жукорська, Я.М. (2013). Відповідальність міжнародних організацій за порушення міжнародно-правових зобов'язань: сучасний стан. *Часопис Київського університету права*, 2, 31–35; Денисова, Д.О. (2012). Міжнародно-правова відповідальність міжнародних міждержавних організацій в миротворчих операціях. *Актуальні проблеми держави і права*, 488–496.

⁵ Льовін, А. (2011). Відповідальність за правомірну діяльність в європейському міжнародному праві. *Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*, 38/39, 116–118; Мацко, А.С. (2004). Співробітництво держав щодо встановлення міжнародної відповідальності за найманство. *Часопис Київського університету права*, 3, 114–119.

⁶ Антипенко, В.Ф. (2016). *Теория уголовной ответственности государства: монография*. Одесса: Феникс, 85.

правової відповідальності держав за міжнародні злочини)»¹. Обґрунтовуючи таку нову архітектонічну побудову, дослідниця вважає, що на її думку, інститут відповідальності держави за міжнародні злочини та інститут відповідальності держави за ординарні міжнародні правопорушення (делікти) входять до складу більшого інституту міжнародно-правової відповідальності держави за міжнародно-неправомірні діяння. Отже, доцільно говорити про міжнародно-правову кримінальну відповідальність держав або іншими словами – міжнародно-правову відповідальність держав за міжнародні злочини. Звідси, два наведені у попередньому реченні поняття, на думку цього автора, мають однаковий зміст і можуть вживатися як синоніми².

На наше переконання, твердження про існування міжнародно-правової кримінальної відповідальності держави, обґрунтовано спростовується І. П. Бліщенко, який вказував, що тільки суб'єкт злочину, може нести за нього відповідальність, де держава може бути суб'єктом відповідальності за міжнародні злочини через співучасть, однак відповідальність фізичної особи за такі дії та відповідальність держави – відрізняються³. Також вважаємо, що наведений висновок знаходить своє підтвердження в Статтях про відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти 2001 року Комісії ООН з міжнародного права, де підставою відповідальності держави, що можуть спричинити реакцію всіх зацікавлених держав, визнано серйозне порушення норм міжнародного права, і від терміну «міжнародний злочин» Комісія відмовилася в зв'язку з відсутністю визнаного в міжнародному праві переліку таких злочинів.

Сучасний погляд на відповідальність держави в міжнародному праві за неправомірні акти вміщено в Статтях про відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти 2001 (надалі – Статті), Джеймсом Кровфордом та закріплена в статті 1 Статей, а саме: «Кожен міжнародний неправомірний акт держави породжує міжнародну відповідальність цієї держави».

Він вказує, що в цілому, зрозуміло процесуально-матеріальне спрямування вказаного принципу, однак необхідно звернути увагу на декілька важливих обставин, які не містяться у вказаному визначенні. Так, по-перше, відсутні будь-які умови відповідальності в міжнародному праві такі як, вина (fault) для визнання дії неправомірною, чи шкода (damage), яку може бути завдано потерпілій державі. По-друге, не вказано державу чи низку держав, чи інших суб'єктів міжнародного права, щодо яких повинна бути понесена міжнародна відповідальність. На думку Кровфорда, це не відповідає традиційному розумінню відповідальності, як вторинних правовідносин, що реалізуються у відносинах між державою-порушником та потерпілою державою чи державами. Це характеризує відповідальність більше як положення яке об'єктивно спричинене вчиненням міжнародного неправомірного акту. В межах цієї теорії міжнародний неправомірний акт потрібно розуміти, як неправомірну поведінку, яка виникає з правомірних дій, недбалості або неправомірних дій. Вчинення, міжнародного неправомірного акту спричиняє міжнародну відповідальність, за виключенням наявності обставин, що повністю виключають відповідальність держави. Відповідальність за шкідливі правомірні акти не підлягають регулюванню Статтями. По-третє, зі статті 1 Статей впливає основоположний принцип, згідно з яким кожна держава несе відповідальність за неправомірний акт, однак це не виключає можливості, що й інша держава може бути відповідальною за аналогічний неправомірний акт, якщо він вчинений під контролем останньої держави чи її впливом, що породжує конкуренцію між відповідальністю держави та міжнародних організацій⁴.

З викладеного вище вбачається, що В. А. Василенко вірно визначив основні закономірності розвитку доктрини міжнародного права, вказуючи, що в доктрині міжнародного права панує три напрямки, щодо визначення міжнародно-правової відповідальності: внутрішньодержавна цивілістична концепція (відшкодування є єдиною можливою санкцією стосовно держав), внутрішні криміналістичні теорії (примусові функції визначали як особливу форму кримінальної відповідальності держави) та синтезовану теорію перших двох (охоплює всю сукупність негативних наслідків)⁵.

¹ Важна, К.А. (2017). *Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві: монографія*. Київ: Ліра-К, 34.

² Антипенко, В.Ф. (2016). *Теорія уголовної відповідальності держави: монографія*. Одеса: Феникс, 212.

³ Кудрявцев, В.Н. (ред.) (1995). *Международное уголовное право*. Москва: Наука, 55.

⁴ Crawford, J. (2013). *State responsibility. General part*. Cambridge: Cambridge University Press, 55.

⁵ Василенко, В.А. (1982). *Международно-правовые санкции*. Киев: Высшая школа, 40-41.

Висновки. Здійснивши, аналіз теоретичних напрацювань, які ввійшли до доктрини міжнародного права щодо міжнародно-правової відповідальності держав, можливо прийти до наступних висновків:

1. Класична наука міжнародного права визначала відповідальність в міжнародному праві, як обов'язок держави відшкодувати шкоду завдану фізичній особі, винуватою дією органів держави, що не була добровільно відшкодована державою під контролем якої знаходяться орган-порушник;

2. В доктрині міжнародного права панує три напрямки, щодо визначення міжнародно-правової відповідальності: 1) внутрішньодержавна цивілістична концепція (відшкодування є єдиною можливою санкцією стосовно держав), 2) внутрішні криміналістичні теорії (примусові функції визначали як особливу форму кримінальної відповідальності держави) та 3) синтезована теорія перших двох (охоплює всю сукупність негативних наслідків);

3. Доктрина міжнародного права XX ст. розвинула напрацювання класичної доктрини щодо відповідальності в міжнародному праві – в результаті:

А) обґрунтовано доцільність відокремлення в рамках відповідальності держави: інститут відповідальності держави за неправомірні акти, інститут відповідальності держави за акти шкідливі, однак не заборонені міжнародним правом, інститут відповідальності особи за злочини міжнародно-правового характеру (піратство та ін.) та інститут відповідальності держави за міжнародні злочини;

Б) визначено в доктрині міжнародно-правову відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти, як правовідносини, які є наслідком неправомірного міжнародного акту держави, в яких держава-порушник має позивне зобов'язання вчинити всі необхідні дії, з метою відновлення стану правовідносин, що існував до правопорушення тобто відновлення міжнародного правопорядку (приведення стану до status quo); в свою чергу – міжнародний правопорядок обумовлює визнання міжнародним правом принципу, згідно якого держава несе відповідальність за міжнародні неправомірні акти;

В) вина, як умова відповідальності держави, заперечувалася, в той час, коли шкода, все ще сприймалася доктриною міжнародного права, як необхідна умова відповідальності;

Г) не вирішеною теоретичною проблемою залишалось питання співвідношення відповідальності держави за міжнародні неправомірні акти та міжнародні злочини. Однак, в результаті тривалих суперечок, було узгоджено, що наслідки таких дій є аналогічними для держави-порушника, але коло суб'єктів, які можуть вимагати несення відповідальності в разі вчинення міжнародного злочину, є значно ширшим, що пояснюється самим порушенням, оскільки міжнародно-правовий злочин становить діяння, яке підриває загальний мир та безпеку, що може зачіпати інтереси всього світового співтовариства;

Д) на жаль, доктрина в XX столітті не виробила загальноприйнятого термінологічного апарату, що значно ускладнює дослідження проблеми міжнародно-правової відповідальності, зокрема, одні науковці називають фактичною підставою відповідальності міжнародний неправомірний акт; інші – міжнародне правопорушення; одні оперують терміном «державо-порушник»; інші – «державо-деліквент»; також це є характерним для термінологічних систем «державо, що зазнала шкоди» та «постраждала держава» тощо, що, на нашу думку, пояснюється різноманітними теоретичними поглядами на відповідальність, як правову категорію в праві.

4. Внаслідок систематизації доктрини та судової практики в XX ст. вдалося обґрунтувати новітнє доктринальне визначення відповідальності в міжнародному праві за міжнародні неправомірні акти, що знайшло свою реалізацію та закріплення в Статтях про відповідальність держави за міжнародні неправомірні дії від 12 грудня 2001 року. В Статтях зазначено, що кожна держава, яка вчинила міжнародний неправомірний акт, несе за нього відповідальність. Отже, можна стверджувати, що міжнародно-правову відповідальність держави необхідно розуміти як стан, який об'єктивно існує після вчинення міжнародного неправомірного акту. З цього приходимо до висновку, що сучасна доктрина відповідальності держави в міжнародному праві за міжнародні неправомірні акти ґрунтується на змішаному підході, який охоплює всі наслідки неправомірних дій держави, залишаючи поза увагою відповідальність за правомірні шкідливі акти, відповідальність фізичних осіб за міжнародні злочини та злочини міжнародно-правового характеру. Поряд з тим, не зважаючи на тривале дослідження міжнародно-правової відповідальності держав за міжнародні неправомірні акти, вказаний інститут залишається звичаєвим та поки що, знайшов своє закріплення в міжнародних нормопроектних правилах поведінки рекомендаційного характеру.

References:

1. Antipenko, V.F. (2016). Teoriya ugovnoy otvestvennosti gosudarstva: monografiya. [Theory of Criminal Responsibility of the State: a monograph]. Odessa: Feniks. [in Russian].
2. Anzilotti D. (1929). Cours de Droit International. Paris, 1. [in French].
3. Anzilotti, D. (1902). *Teoria generale della responsabilita dello stato nel diritto internazionale*. Paris. [in French].
4. Anzilotti, D. (1906). *La responsabilite internationale des Etats a raison des dommages sofferts par des entrangers*. RGDIP. Paris. [in French].
5. Anzilotti, D. (1929). Cours de Droit International. Paris, 1. [in French].
6. Anzilotti, D. Corso de droit international, 1. Paris. [in French].
7. Baymuratov, M.O. (2009). Mizhnarodne publichne pravo. [International Public Law]. Kharkiv: Odissey. [in Ukrainian].
8. Blazhevych, Y.Y. (2006). Vidpovidal'nist' derzhav za mizhnarodni nepravomirni diyannya: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupennya kandydata yurydychnykh nauk. [Responsibility of states for international unlawful acts: the dissertation author's abstract for obtaining a scientific degree of a candidate of legal sciences]. Kyiv: Kyivs'kyi Natsional'nyy Universytet Vnutrishnikh Sprav. [in Ukrainian].
9. Bluntschli, J.C. (1878). *Das modern Volkerrecht der civilisirten Staaten*. Harvard: Nördlingen. [in English].
10. Brownlee, J. (1977). *Mezhdunarodnoye pravo*. [International law]. Moscow: Progress, 2. [in Russian].
11. Buromensky, M.V. (ed.) (2005). *Mizhnarodne pravo: navchal'nyy posibnyk*. [International law: tutorial]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
12. Butkevych, V.H., Mytsyk, V., Zadorozhniy, O. (2002). *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: pidruchnyk*. [International law. Fundamentals of the theory: a textbook]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
13. Bynkershoek, C. (1946) *A photographic reproduction of the text of 1744: De Foro Legatorum Liber Singularis*. Oxford : Clarendon Press. [in English].
14. Chekhovych, T. (2010). Peredumovy ta pidstavy vynyknennya mizhnarodno-pravovoyi vidpovidal'nosti. [Prerequisites and reasons for the emergence of international legal responsibility]. *Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Law Sciences], 84, 31–35. [in Ukrainian].
15. Chirwa, D.M. (2004). The Doctrine of State Responsibility as a Potential Means of Holding Private Actors Accountable for Human Rights. *Melbourne Journal of International Law*, 5 (1), 1. [in English].
16. Clyde, E. (1928). The Responsibility of States in International Law. *The American Journal of International Law*, <<http://www.jstor.org/stable/2188451>> (25, May, 2018). [in English].
17. Crawford, J. (2013). State responsibility. General part. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
18. De Arechaga, E.H. (1983). *Sovremennoye mezhdunarodnoye pravo*. [Contemporary international law]. Moscow: Progress, 2. [in Russian].
19. De Vattel, E. (1758). *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle*, Londres, 1, 34.
20. De Watteel, E. (1959). *Pravo narodov ili printsipy yestestvennogo prava, primenyayemye k povedeniyu i delam natsiy i suverenov*. [The right of peoples or the principles of natural law, applied to the behavior and affairs of nations and sovereigns]. Moscow: Sdano v nabor. [in Russian].
21. Denysova, D.O. (2012). *Mizhnarodno-pravova vidpovidal'nist' mizhnarodnykh mizhuryadovykh orhanizatsiy v myrotvorchykh operatsiyakh* [International legal responsibility of international intergovernmental organizations in peacekeeping operations]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava* [Actual problems of state and law], 488–496. [in Ukrainian].
22. Dmitriyev, A.I., Muravyov, V.I. (2000). *Mizhnarodne publichne pravo: navchal'nyy posibnyk*. [International Public Law: Tutorial]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
23. Document A/CN.4/23 (1970). Second report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur,. The origin international responsibility. *Extract form the Yearbook of the International Law Commission 1910*, II, 177–197. [in English].
24. Document A/CN.4/344 (1981). Second report on the content, forms and degrees of international responsibility (Part two of the draft articles), by Mr. Willem Riphagen, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 79–100. [in English].
25. Document A/CN.4/416 (1988). Preliminary report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 6–43. [in English].
26. Document A/CN.4/476 (1996). Eight report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur, State responsibility. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission*, II (1), 1–13. [in English].
27. Document A/CN.4/490 (1998). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 2, 5–80. [in English].
28. Document A/CN.4/498 (1999). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 3, 3–100. [in English].
29. Document A/CN.4/517 (2001). *Special Rapporteur, State responsibility*. Agenda item 2, 1–30. [in English].
30. Document A/CN.4/96 (1956). Reporting in international responsibility by Mr. F.V. Garcia-Amador, Special Rapporteur. *Extract form the Yearbook of the International Law Commission*, 2, 175–223. [in English].

31. Dupuy, A. (1992) Dionisio Anzilotti and Law of International Responsibility of States. *European Journal of International Law* <<http://www.ejil.org/pdfs/3/1/1171.pdf>> (25, May, 2018). [in English].
32. Edwin, M.B. (1928). *Theoretical Aspects of the International Responsibility of States*. <<http://www.zaoer.de>> (25, May, 2018). [in English].
33. Grotius, H. (2005). *The right of war and peace*. Indiana: Liberty Fund, Inc. [in English].
34. Hall, W.E. (1895). *A Treaties on International Law*. Oxford: Clarendon Press. [in English].
35. Kelsen, H. (1943). *Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals*. <<http://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol31/iss5/3>> (25, May, 2018). [in English].
36. Kel'zen, H. (2004). *Chyste pravoznavstvo* [Pure Law]. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
37. Keshner, M.V. (2017). *Pravo mezhdunarodnoy otvetstvennosti: uchebnik*. [The law of international responsibility: a textbook]. Moscow: Prospect. [in Russian].
38. Kolosov, U.M., Kuznetsov, V.I. (1995). *Mezhdunarodnoye pravo: uchebnik*. [International law: a textbook]. Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya. [in Russian].
39. Kudryavtsev, V.N. (red.) (1995). *Mezhdunarodnoye ugovnoye pravo*. [International Criminal Law]. Moscow: Nauka. [in Russian].
40. Lauterpacht, H. (1933). *The function of the of the law in international community*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
41. Levin, D.B. (1962). *Voprosy teorii mezhdunarodnogo prava*. [Questions of the theory of international law]. Moscow: Gosizdat. [in Russian].
42. L'ovin, A. (2011). Vidpovidal'nist' za pravomirnu diyal'nist' v yevropeys'komu mizhnarodnomu pravi. [Responsibility for lawful activity in European international law]. *Visnyk natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny*. [Herald of Taras Shevchenko National University. International Relations], 38/39, 116–118. [in Ukrainian].
43. Lukashuk, I.I. (2004). *Pravo mezhdunarodnoy otvetstvennosti*. [The law of international responsibility]. Moscow: Volters Kluver. [in Russian].
44. Matsko, A.S. (2004). Spivrobitnytstvo derzhav shchodo vstanovlennya mizhnarodnoyi vidpovidal'nosti za naymanstvo. [Cooperation of States in establishing international responsibility for mercenaries]. *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava* [The Journal of the Kyiv University of Law], 3, 114–119. [in Ukrainian].
45. Notel, G. (2002). From Dionisio Antzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bilateral Concertion of Inter-state Relations. *Europien Journal of International law*, 13, 5, 1083–1098. [in English].
46. Oppengeym, L. (1948). *Mezhdunarodnoye pravo*. [International law]. Moscow: Biblioteka vneshney politiki, 1. [in Russian].
47. Pradier-Fodere (1885). *Droit international public*. Cambridge Cambridge University Press, 1. [in English].
48. Reeves, J.S. (1927) Revied Work. La Criminalité Collective des États et le Droit Penal de L'Avenir. *American Journal of International law*, 21, 1. [in French].
49. Tunkin, G.I. (1970). *Teoriya mezhdunarodnogo prava*. [The theory of international law]. Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya. [in Russian].
50. Vasilenko, V.A. (1982). *Mezhdunarodno-pravovyye sanktsii*. [International legal sanctions]. Kyiv: Vysshaya shkola. [in Russian].
51. Vazhna, K.A. (2017). *Kontseptsiya kryminal'noy vidpovidal'nosti derzhavy: mozhyvist' realizatsii v suchasnomu mizhnarodnomu pravi: monohrafiya*. [Concept of criminal responsibility of the state: the possibility of realization in modern international law: a monograph]. Kyiv: Lira-K. [in Ukrainian].
52. Zadorozhnyy, O.V. (2001). *Konspekt lektiy z osnov teorii mizhnarodnoho prava*. [Summary of lectures on the fundamentals of the theory of international law]. Kyiv: IMV KNU im. Shevchenka. [in Ukrainian].
53. Zhukors'ka, Y.M. (2013). Vidpovidal'nist' mizhnarodnykh orhanizatsiy za porushennya mizhnarodno-pravovykh zobov'yazan': suchasnyy stan. [Responsibility of international organizations for violation of international legal obligations: the current state]. *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava* [The journal of the Kyiv University of Law], 2, 31–35. [in Ukrainian].